

ПРЕВОДЪТ НА АНАСТАС ГРАНИТСКИ „ЗА ТРЪГОВСКО ПИСМОПИСАНИЕ“ ОТ 1858 Г.: УВОДНИ БЕЛЕЖКИ¹

НАДКА НИКОЛОВА

ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ЕП. КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ“
nikolova55@gmail.com

В предложения текст се разглежда част от превода на Анастас Гранитски на „Търговско ръководство“ (1858 г.) от Константинос Мелас, която е посветена на търговското „писмописание“. Предлага се кратък екскурс на обстоятелствата около превеждането на учебната енциклопедия; прави се преглед на съдържанието ѝ. Подробно се разглежда частта „За търговското писмописание“, което според автора е „душата на търговията“. В нея се описват единайсет вида писма, които са обичайни и често използвани от търговското съсловие – следователно справката с упътването за съставянето им е неминуема за модерния търговец от втората половина на 19. в. Нещо повече: тъй като гръцкият оригинал е несъмнено повлиян от френски образци, преводът става мост между най-актуалните примери за делова кореспонденция от европейското Средиземноморие и търговците от Балканския полуостров. Това предопределя хипотезата, че биха могли да въздействат на различни нива като норма: с чисто правописно-езиковите си особености, с жанровото си оформление и средствата на административно-правния изказ, с терминологията и техническото си оформление, които са задачи за по-нататъшни проучвания.

Ключови думи: Българско възраждане, Анастас Гранитски, превод, търговски писма, делова кореспонденция

ANASTAS GRANITSKI'S TRANSLATION *ON COMMERCIAL WRITING* (1858): INTRODUCTORY NOTES THE TRANSLATION OF ANASTAS GRANITSKI "FOR COMMERCIAL WRITING" FROM 1858: INTRODUCTORY NOTES

NADKA NIKOLOVA

UNIVERSITY OF SHUMEN "EP. KONSTANTIN PRESILAVSK"
nikolova55@gmail.com

The paper deals with a part of Anastas Granitski's 1858 translation of „Търговско ръководство“ (*A Trade Guide*) by Konstantinos Melas, a work dedicated to commercial writing. A short excursion on the circumstances surrounding the translation of the

educational encyclopedia is offered along with an overview of its contents. The part *On Trade Letters*, which according to Anastas Granitski is the “soul of trade”, is studied in detail. It describes eleven types of letters that were common and often used by merchants – therefore a reference to the instructions for compiling them in the manual was inevitable for the modern merchant from the second half of the 19th century. Moreover, since the Greek original was undoubtedly influenced by French models, the translation acted as a bridge between the most recent examples of business correspondence from the European Mediterranean and merchants from the Balkans. This predetermines the hypothesis that these letters could function as a norm in terms of spelling and language features, genre specifics and the means of administrative and legal expression, terminology and technical layout – a number of topics to be studied in future research.

Keywords: Bulgarian National Revival, Anastas Granitski, translation, trade letters, business correspondence

Мястото на търговската дейност в модерността на Българското възрождане е неоспорима. Тя е предмет на изследвания от страна на икономисти, историци, социолози и други специалисти. Езикът на литературата на търговска и счетоводна тематика също е предмет на научен интерес, тъй като нормите ѝ без съмнение допринасят за формирането на новобългарския книжовен език, както и за възникването и развитието на административно-деловия стил и специфичната му терминология.

Българските възрожденски търговци са били образовани хора, знаещи по няколко езика, от които задължителен е бил гръцкият. През 17., 18. и първата половина на 19. век те са водели деловата си кореспонденция на гръцки език. Ценен учебник в това отношение е бил „Глазунито“, както галено са наричали учебника на Мануил Глазунис по практическа аритметика, издаден за първи път през 1568 г. във Венеция. Повратен момент за българите става възможността за обучение в гръцкото търговско училище на остров Халки, чийто основател и пръв директор е Антон Хаджикринчев² (Русев/Rusev 2017).

През 1848 г. търговците на Балканския полуостров се запознават с един ценен труд: енциклопедичния учебник по търговия на известния автор и търговец Константинос Мелас³ „Εμπορικὸν εὐχειρίδιον περὶ ἐμπορίας, βιομηχανίας, ναυτιλίας καὶ τῶν ἐμπορικῶν πράξεων καὶ ἰδίων. Περί τῆς ἐμπορικῆς ὕλης... ὑπο Κωνσταντίνου Μελά., ἐν Ἀθηναῖς“ (Русев/Rusev 2006: 35). Предимството на това съчинение, претърпяло две издания (1864 и 1880 г.), е не само в широкия обхват на информацията, но и в неговата задълбоченост и пригодност да служи на търговци от всякакъв калибър по цялото Средиземноморие, включително и на онези, които се намират все още във владенията на Османската империя. То по „уникален начин съчетава научния инструментариум и основите на счетоводната методология с интересите и потребностите на търговската практика“ през 19. век (Костова/Kostova 2010: 48).

Книгата на Мелас е била широко разпространена и четена в оригинал и от българските търговци (вж. Вълканов/Valkanov 2010: 8). Колкото и доб-

ра да е била обаче подготовката им по гръцки език, дали поради назряващото си национално самочувствие (без съмнение те са осъзнавали езика като конструкт на националната идентичност), дали поради чисто комуникативни подбуди (напр. общуване и кореспонденция между българи), или поради образователни причини⁴, нуждата от създаване/превеждане на литература на български език става все по-належаща. Не бива да се подминава и фактът, че към края на 30-те год. на XIX в. гръцкият започва да губи своя престиж сред образованите българи, които продължават да го изучават, но наред с други езици – главно френски и руски. Процесът на преориентация към западноевропейската култура засяга цяло поколение. Затова и посвещението на издателя Христо Хамамджиев, с което започва преводът на книгата⁵, е към младите: „На български-ты младежи, кои-то ще настанятъ важно-то търговско поприще въ надежды на добры успѣхы“ (Прѣдисловіе, без с.).

За да се добие представа за обстоятелствата около издаването на превода на ръководството, озаглавен „Търговско ръководство за тръгуване, промышленность, мореплавание и за тръговскы дѣланиа“ (ТР/TR), следва да се припомни кой е Христо Хамамджиев. Той е син на сопотнеца Лука Хамамджиев и брат на Калист (Калистрат) Луков Хамамджиев⁶, който заедно с учителя си Неофит Рилски е един от първите учители в Габровското училище (1835–1842 г.). През 1849 г. Христо заедно с тримата си братя основава търговското дружество „Братя Лука Хамамджиеви“. Той ангажира Анастас Гранитски⁷ да преведе ръководството на К. Мелас, като му заплаща труда – един щедър и благороден жест в полза на няколко поколения български търговци, поставили коловозите на българската икономика след Освобождението.

Анастас Гранитски (1825–1879) е типичен представител на българската възрожденска интелигенция. Първоначално е ученик в родното си село; продължава образованието си в Сливен, а след това в Цариград, където учи най-напред във Великата народна школа (т.нар. Куручешменска гръцка гимназия)⁸, после в Медико-хирургическата академия в Галата сарай, като междуременно се занимава с коректорска дейност в печатницата на Йосиф Романов в Букурещ. След като приключва с работата си на секретар в сръбската легация в Цариград, Гранитски учителства последователно в Шумен (1859–1863), в Ловеч (1863) и Търново в продължение на 12 г., където се задомява и установява окончателно. Преподава български, френски, гръцки и турски език; автор е на буквар⁹. Занимава се и с коректорска и редакторска дейност в печатницата на Тадей Дивитчиан; сътрудничи на „Цариградски вестник“. Владеещ отлично няколко чужди езици, Гранитски превежда множество книги от френски, турски, гръцки (Енциклопедия БВИ/Entsiklopediya BVI 1988: 162–163; Енциклопедия на БВЛ/Entsiklopediya на BVL 1996: 198–200). Измежду най-големите му преводачески трудове от гръцки е „Практическа медицина“ от 1854 г., която е предназначена както за „ученаго“, така и за „приватного“ (вж. Николова/Nikolova

2003: 9). Изглежда веднага след това се заема с превода на търговското ръководство на Мелас, който излиза на български през 1858 г. в 750 страници.

Преводът на Гранитски се нарежда сред няколкото появили се ръководства по търговия, използвани и като учебници. За значението му пише още Неофит Бозвели в шестия том на „Славеноболгарское детоводство“, в което дава образци за търговска кореспонденция. Успоредно с това Христати Павлович в своя „Писмовник общеполезен“ също запознава читателите с основни правила за търговска кореспонденция. Не може да не се спомене и нереализираното издание, останало в ръкопис¹⁰, на търговеца Михалаки Попович от Ловеч, опитал се да създаде търговски речник – „единствен по рода си за всички български издания от този род през епохата“ (Русев/Rusev 2006: 24). Същата съдба на незавършен проект има и опитът на Рали хаджи Мавриди, който възнамерява да напише „успоредно счетоводство за търговията в Румелия, не в Европа“ на гръцки и да го даде за превод на Константин Фотинов (Пак там/Ibi iterum). Първото цялостно съчинение по двустранно счетоводство и търговия излиза през 1850 г. – дело на братята Стоян и Христо Караминкови. Това е тяхната „Диплография или какъ ся дръжатъ търговски книги“ – ръководство, вероятно твърде повлияно от гръцката търговска литература, но оригинално, не преводно (вж. Николова/Nikolova 2019a; Николова/Nikolova 2019b).

На този фон се появява преводът на знаменития труд на К. Мелас. Малко е да се каже, че той превъзхожда вече излезлите. „Търговско ръководство“ е успяло да упражни „могъщо влияние върху нагласите, умозренията и мисловността на почти цялото интелигентно съсловие по тогавашните български земи – в Мизия, Тракия и Македония“ (Вълканов/Valkanov 2010: 7). Същото по силата си е навярно и влиянието, което упражнява езикът му, тъй като двете неща – съдържание и форма – са неотделими. Ръководството представлява пълно описание на счетоводното знание и документацията на едно търговско дружество (вкл. мореплавателно). В него знанието се подава постъпателно – като в учебник. Започва се от определението за търговец и търговска дейност; следват напътствия, свързани с регистрацията на търговското дружество, с покупко-продажбите, банковите операции, посредниците, спекулациите и измамите, с цените на борсата, с търговската кореспонденция. В учебната енциклопедия е публикувана ценна информация за пристанищата и комуникациите, за икономиките на европейските страни и валути, за тяхното законодателство, както и за продукцията им – земеделска, скотовъдна, промишлена и др. Представени са образци на счетоводни книги, договори, запис на заповед и всякаква необходима документация, както и много други подробности, полезни във времето на трудни съобщения, нерядко прекъсвани от смутни събития и войни.

В текста на „За търговско писмописание“ има места – за съжаление, не винаги отличими, в които се говори за българската действителност. Това

навежда на мисълта, че Гранитски е не само преводач на ръководството. Така например в глава 24-та на трета част е поместено „Прибавление за България“ – нещо много необходимо за българския търговец. Обект на информация са много селища: Пловдив, Узунджово, Татар-Пазарджик, Костенец, Пещера, Самоков, Чирпан, Велта (дн. Стара Загора), Сливен, Ямбол, Карнобат, Казанлък, Калофер, Карлово, Сопот, Копривщица, Панагюрище, Месембрия (дн. Несебър), Бургас, Созопол, Мангалия (дн. В Румъния), Анхиало (дн. Поморие), Варна, София, Шумен, Ниш, Пирот, Враца, Плевен, Етрополе, Търново, Оряховица, Габрово, Трявна, Златица, Пирдоп, Разград, Джумая (дн. Благоевград), Котел, Видин, Лом, Никопол, Свищов, Русчук (дн. Русе), Силистра, Тулча, както и много селища в Македония (ТР/TR: 493–504). Дали А. Гранитски е авторът на прибавлението, или поръчителят на превода Хр. Хамамджиев, който като опитен търговец има добра информация, не е известно. Важното е, че трудът му ангажира вниманието на българския читател в целокупната българска езикова територия в онези години, което пък отвежда към езиково-правописното въздействие на четивото върху стереотипите на ползвателите си.

Макар и темата за спомоществателите на изданието да е отделна, тъй като количеството на българските читатели има пряко отношение към влиянието, което ръководството оказва върху езиковата нормативност от 60-те – 70-те г. на 19. в., следва да се спомене броят на всички, подкрепили със средства отпечатването му: те са 1149 (Енциклопедия на БВЛ/ *Entsiklopediia na BVL* 1996: 199). Едва ли има друго издание от Възраждането, чиито гарантирани читатели да са толкова много.¹¹

* * *

Особено място в ръководството заема трета глава на четвъртата част (ТР/TR: 675–695), озаглавена „За търговско писмописание“ (ЗТП/ЗТР). В нея се описват видовете търговски писма: за какво служат, какво би трябвало да е съдържанието им, до кого се изпращат, изисква ли се отговор, какъв да бъде тонът на изказа, какво е стилистичното им оформление, нужни ли са любезности и др. под. Такива писма са обичайни и често използвани от търговското съсловие, следователно справката с упътването за съставянето им е неминуема за модерния търговец от втората половина на 19. в. Това, от своя страна, предполага да се приемат за образец на различни нива: с чисто правописно-езиковите си особености, с жанровото си оформление и средствата на професионалния изказ, с терминологията и техническото си оформление. Нещо повече: тъй като гръцкият оригинал е несъмнено повлиян от френски образци (К. Мелас е страстен адепт на френската култура), неговият превод става мост между най-актуалните примери за делова кореспонденция от европейското Средиземноморие и търговците от Балканския полуостров. Този факт несъмнено уважава ползвателите българи; ето защо съобразяването с езика на примерното „търговско писмописание“ и популяризирането му в деловата кореспон-

денция е основание да се смята, че езикът на превода не само е въздействал върху формирането на административно-деловия стил от третата четвърт на 19. век, но и като цяло е допринесъл за унифицирането на езиковите норми.

Осем години преди да се отпечата преводната книга на К. Мелас, българските търговци, както и доста ученици, изучаващи предмета предприемачество, имат на разположение учебната диплография на братя Караминкови. В нея има примери за писма като готови продукти, имитиращи реална кореспонденция. Те имат фиктивни получатели и податели, дати и селища, предмет на съдържанието си, както и обръщения, етикетни формули и титли (вж. Николова/Nikolova 2019б). Това ги прави популярни образци, в които се променят само някои от реквизитите. В частта „За търговско писмописаніе“ в превода на А. Гранитски, обхваната от параграфи 662–673 в „Търговско ръководство“, липсват подобни примери; предлагат се подробни упътвания как се пишат такива писма.

Главата започва с „Въведеніе“, което, макар и разположено само на три страници (ТР/TR: 675–677), е наситено с внушения за важността на търговското „взаимно писаніе“, което се определя като „душа-та на тръговѣж-тж“. А когато се прави с внимание и способност, то води не само до „знаменитъ успѣхъ“, но и умножава „тръговскы-ты сношенїа“. Подчертава се, че начинът на съставяне на писма е визитка за търговските умения на автора им. Следователно, заключава авторът, „важно дѣло е търговското писмописаніе“ и освен съществени житейски детайли и качества на адресата, писмописецът трябва да знае „ако харно наречіе-то“, както и общоприетите правила за съставяне на писма. Затова се препоръчва внимателното прочитане на приведените „пръвообразны писма“. В тази уводна част структурата, съдържанието и езикът на търговските писма са категорично формулирани: те трябва да са възможно най-кратки и ясни; „прѣдсловїа-та и филологическы многоглаголанїа сж съвсѣмъ излишни“; напротив, предимството е в гладкостта и простодушието на изговора (ТР/TR: 675).

Автор на един от абзаците определено е А. Гранитски, който обръща внимание, че вече не са в употреба търговски писма, „плъны отъ варварщины и безвкусіе“. „Наши-ти Българскы търговци трудатса да пишжтъ писма-та спорядъ граматическый и филологическый успѣхъ, кой-то е направиль матерній имъ азыкъ“ (ТР/TR: 676), констатира преводачът. Неговото заключение е важно с оглед на предположението, че преводът на ЗТП е съобразен с концепцията за съзнателна употреба на единен, универсален в териториален и социален смисъл език.

Препоръчва се структурата на писмата да бъде такава, че с максимална пестеливост да се постигне казането на „много нѣчта“. Затова и предисловията са напълно излишни, а съдържанието следва да се подреди в „ос-

новни параграфи, отъ кои-то всакой да приказва за особенъ прѣдмѣтъ“¹². Задължителен реквизит на взаимнописанието е в началото на писмото получателят да „поманува за послѣдне-то на оногова, кой-то пише“, чрез което се постига ред, отчетност и сигурност в кореспонденцията (Пак там/ Ibi iterum).

В следващия параграф на въведението (661 поред) се обръща внимание, че получателят е задължен от закона да преписва изпращаните писма в нарочна книга – „Прѣписна книга на писма“, а получаваните да събира „въ снопове“. Като се остави настрана финансово-търговската важност на тези действия, несъмнено тя е респектираща и по отношение на езиково-стиловото им оформление, което следва да е еднотипно. Тази еднотипност също е пряко съотносима със стремежа към унифицирането на езиковите норми, разпространявани чрез търговската кореспонденция (ТР/TR: 677).

Единайсетте вида писма, за които са дадени указания, са именувани както следва: окръжни писма, поисквания за поръчения, поръчения, известия, обявителни писма, вземания и давания, призовавания за „платки“, подновяване на „сношения“, „окайвания и оправдания“, уверителни (кредитни) писма, препоръчителни писма (ТР/TR: 677–695).

Окръжните писма се наричат още **околителни** или **циркуляри**. Те се изпращат „къмъ мнозинж лица“, за да им известят някаква „случкж“: създаване, ликвидиране или промяна на дружество, промяна в подписката, смърт на съдружник. Отпечатват се като литография и се изпращат до всички търговци, които са в режим на кореспонденция с автора на писмото, и не изисква отговор. Най-важни са тези писма, които обявяват откриването на търговско „заведеніе“, тъй като то поставя началото на търговски отношения. В тях най-напред се обяснява какъв е видът на търговията, името на дружеството, подписите на съдружниците. От значение е фразите, с които се обяснява дейността, да са „приличны“ – това са капиталите, специфичните знания и умения на управителите, местоположението за търгуване. С това дружеството илюстрира „ревность-гж си“ (ТР/TR: 678). Писмото завършва с подписите на съдружниците с бележката да се доверяват само на тях. Препоръчва се езикът на писмото да е благороден, но без притворство и ласкателства, които са празнословни. Освен това трябва да се упоменат най-надеждните и проверени дружества, под чието покровителство се намират новосъздадените.

„Поисквания за поръчениа (комисиони)“ е вторият вид писма. С тях от лица, които все още нямат солидно място в бранша, се иска позволение за встъпване в търговски отношения. В писмата си до отделен търговец или съдружие писмописецът е длъжен да упомене името на своя поръчител, който гарантира за достойнствата му. Тук препоръките за съдържанието на писмото допускат „нѣколко учтиви рѣчы“, което е сигурно доказателство за следването на социална йерархия, проявена езиково. Те обаче изключват „гжжкы ласкателства, кои-то и писмописеца уничижавать, и читателю причинявать досадж“ (ТР/TR: 679).

Третият вид писма носи името „*поръчени (комисиони)*“. Това са писма, свидетелстващи за цената на една покупка („купило“), за която в писмото се заявява поръчка. В писмото изрично се посочва, че тъй като транспортването е за сметка на собственика ѝ, сиреч на купувача, то от него зависят обстоятелствата около това: видът и извършителят на превозването, митото и застраховането ѝ („мытарство-то и сигурити-ти“) (ТР/TR: 681).

Предвид на това, че основно значение за комерсиални взаимоотношения има информираността за „характерът-ът и достойнство-то за плащаніе“ на този, с когото се влиза във финансови „земанїа и даванїа на пари“, то търговецът е принуден да поиска „известіе“. Тези писма имат за цел шпиониране на бъдещ контрагент и неговата стока. Такива са следващият вид писма – за „*поискваніе за известіе*“, които са безброй много видове, както ги определя авторът, и само конкретният случай определя как да се съставят. С тях адресатът е призован от заинтересования търговец, пренебрегвайки лично отношение, да отговори „безпристрастно (безъ хатъръ)“ и да бъде обективен относно някои детайли: дали дадена стока е налична и качествена; къде е местонахождението ѝ; каква е цената ѝ; какво е финансовото състояние, почтеността и благоразумието, професионализмът („способност-та и искусство-та“) на бъдещия партньор по сделка, които са капитали, равностойни на материално богатство. Посочва се, че неопитност, безразсъдност, преголеми дързост или пък страх, „безмърни-ти кжщни разноски и съмнително-то благонравіе“ от негова страна са качества, които могат да възпрепятстват една сделка въпреки изгодата и доброто финансово състояние на търговеца. Друга особеност на тези писма е, че обикновено се изпращат до няколко адресата, за да се получи информация, която може да се сравни. Препоръчва се писмо от този вид да бъде лично изпратено/прието от управителя на дружеството, за да не стане информацията достояние на други лица и да се разкрие злепоставяща тайна. Затова и писмата не се подписват и са неадресирани, като се изпращат до получателя/подателя си с отделна бележка. Дава се пример за отговор: „Това заведеніе е достойно за всако увърненіе, или увърненіе-то му е болно, или има недбрж честь“. Може да се добави и израз като „безъ никоѡж нашж отвѣтственность“, илюстрираща дистанцираност от благонадеждността на информацията (ТР/TR: 684).

Нерядко употребявани в търговията са *обавителни-ти писма*, тъй като търговецът е често в интеракция със свои партньори, на които да заяви изпращане/получаване на стока, на камбиали, пристигане/отпътуване на кораб. Тези писма следва да уточнят вида на транспортното средство и да бъдат придружени с товарителница и фактура на стоката. Редно е да се посочи кога ще е падежът на камбиала и кой ще го заплати, а така също и в какво състояние е стоката, за да се предотврати някакво недобросъвестно или небрежно действие. Укорите и жалбите обаче трябва да са „съ умфренность и безъ горчевинж“ (ТР/TR: 686) и да бъдат отправени с рапорт към безпристрастни оценители. Съветът е преди проверката да не се за-

плаща навлото, тъй като това би удостоверило, че стоката е приета в добро състояние. Не трябва да се спестяват положителни уточнения за коректност в съдържанието на фактурата, за безупречното състояние на стоката и опаковката ѝ. Това са задължителни реквизити, определени от закона, за да няма право на жалби по-късно.

„**Земаніе и даваніа**“ на пари са писмата, които „изискват най-голъмо вниманіе“, тъй като са равностойни на документ (ТР/TR: 687). В тези писма се уточнява стойността на камбиала, името на този, който ще плати, и началната дата на плащането. Писмата изискват задължителен отговор. В тях следва „да отбѣгваме излишни многоглаголаніа и доста е да рѣчемъ: „Благоизволете да ми извѣстите полученіето имъ, и да увѣрите смѣткж-тж ми“ (ТР/TR: 688). Авторът предупреждава, че е напълно излишна фразата „увѣраваме Вы и пазимъ събирваніе-то“, която някои употребяват, тъй като законът е категоричен при неспазване на задължението. В случай на неприемане на стока („искабуленіе“) ¹³ и незаплащане на *камбиала*, се записва изразът „повръщаніе-то да стане безъ разноска“. Привеждат се готови фрази за приемане на камбиали – „Като получите камбиалж-тж постарайтеса за потрѣбны-ты“ (ТР/TR: 689).

Седмият вид писма са „**Призоваваніа за платки**“. Те се изпращат на длъжници, забавили плащанията си, поради което търговецът изпада в „злополучіе“. Напомнянето обаче трябва да става „колко-то е възможно учтиво“. Най-удобно време за такива писма е краят на годината или шестмесечието, в което време се преглеждат сметките и се изпраща на кореспондента препис със сметките му. Последното е „млъчишкомъ“ искане за уреждането им. Понякога обаче има нужда от фрази като „Съ благодареніе щж получжж ремесы-ты Ви, кои-то за задлъжненіе на смѣткж-тж щете благоизвоите да ми направите“. Фразата е препоръчана, макар че кореспондентът „може да употрѣби всичкы-ты фразы, кои-то желаніе-то му за да не разсрѣди пріателя си може да му роди“. Въобще препоръчва се „благородно поведеніе“ и „пріателскы срѣдства“ (ТР/TR: 690).

Важно място в комерсиалните отношения е тяхната регулярност. Това поддържа чувството за приобщеност към съсловието, а така също е и вид „социална мрежа“, която редовно информира потребителите си за „търговскы извѣстіа, забѣлжжваніа на цѣны и прѣгладваніа за печалж отъ нѣкое прѣдпратіе и другы такыва“ (ТР/TR: 690). Тези писма за „**Подноваваніе на сношеніа**“ трябва да се пишат с „благороденъ и учтивъ начинъ“. Редно е в тях да се изкаже съжаление за редките контакти в последно време и желание да им се придаде по-голямо значение. Почти като образец за писмо са препоръките на автора: „Може още да поиска отъ кореспондента си да му ави причины-ты зарадъ кои-то е последовала таа студенина, коа-то за него е толкова жалко нѣчто и да призовава пріателскж-тж искренность на пріателя си, и да му доказва, че ще положи всако потрудваніе и погрижваніе да поправи кое-то ако бы да са е случило погрѣшеніе и най послѣ да

притури че е готовъ да прѣемне заповѣди-ты и поржченіа-та му“ (ТР/TR: 691).

Писането на писма, които „приказватъ за окайванїа и за оправданїа и най паче мжмрателни-ты“, изисква цялата дипломатичност, на която е способен писмописецът. Авторът на ТР призовава писмата за „*окайванїа и оправданїа*“ да се съставят с благоразумие и внимание, да не се засяга честолюбието на получателя им, за да не доведат до гняв и скъсване на отношенията, а отговорът да бъде в същия добър тон. Затова и в писмата нямат място „докачвателны рѣчи“ (ТР/TR: 691); напротив, в тях трябва да се изтъкват достойнствата на закъснелия с плащането търговец, да му се даде шанс да се извини, да спомене, че просто е забравил да се заплати и по такъв начин да стане „обезврежданїе-то му“. Авторът следва да обясни на неплатилия търговец, че ако изповяда искрено грешката си вместо окайвания, оплаквания и най-вече измислици, би демонстрирал, че може да се поправи. С всичко това авторът на мъмрителното писмо следва да внуши, че го „чини... за любовъ на прїателя си“, какъвто остава кореспондентът му. Колкото до мъмрителни писма до собствените служители, те трябва да се съставят „съ благоразумнж студенинж и важность“.

Неусетно авторът обяснява как се отговаря на подобно писмо. То е наречено „*оправдателно*“; в него е редно да се изяснят причините за забавяне на плащането, да се изтъкне скръбта от причиненото неудобство, както и усърдието „за поправленїе на загубж-тж отъ това сгрѣшенїе“. Кореспондентът би трябвало да увери, че в бъдеще няма да се допускат подобни прегрешения. Не е лошо да се напише и второ извинително писмо. Тонът на изпратените писма трябва да е кротък и достолепен (ТР/TR: 692–693).

На десето място се обяснява създаването на „*увѣрителни (кредитни) писма*“. В превода на Гранитски се казва, че с тях получателят се задължава да предаде на приносителя известна сума. Тези писма са един разумен начин пътникът да не носи у себе си монети в големи количества. Важен реквизит са крайната дата на предаването и подписът, който да се сравни с подпис в по-раншна кореспонденция. Посочва се, че това не са истински търговски писма и не могат да бъдат джиро. Важно е, че получателят на писмото е длъжен да вземе двойна разписка с дата за дадената сума, едната от които изпраща на кореспондента си. Следват обстоятелствени пояснения за извършването на плащането, както и екскурс за начина, по който го правят „Големи-ти Банкьерскы заведенїа“. Задължителни са няколко реквизита в такова писмо: „има-то и званїе-то (художество-то) на оногова за полжж на кого-то са издава, и подпискж-тж в ивицж-тж на увѣрително-то писмо, ако това е възможно“, сумата, разписките и препоръката за приносителя. Приносителят трябва да върне писмото на издателя, придружено с кратко благодарствено писмо (ТР/TR: 694).

Последно са описани т.нар. „*прѣпоржчителни писма*“. Това е писмо, с което „просимъ отъ кореспондента си добъръ прѣемъ и услужливость (икрамъ) доносителю исто-то писмо“. То съдържа похвала за приносителя

и благодарност за проявената „топлина“ към него и услугите, които ще му се извършат. Обикновено такова писмо се предава незапечатано. Отделно може да има до него и „особно“ писмо, с което се обясняват причините за написването на първото. Тази мярка обаче, макар и понякога наложителна, се определя като неприлична. В тези донякъде отдалечени от търговската сфера писма са „опростени церемонии-ти и украсени речи“, но затова пък се изисква „доволно писателско изкуство“ (ТР/TR: 695).

Без съмнение е, че частта в „Търговско ръководство“, посветена на съставянето на писма, е твърде важна за търговската дейност. На първо място в нея се препоръчва лаконичен, точен и аналитичен изказ. Основен белег на търговските писма е отсъствието на реторичност, на метафори, на емоционални и експресивни средства. Те трябва да излъчват деловитост, съдържаност и благоприличие. Внушава се, че писмата са със стойност на документ и че всяка непремислена волност може да доведе до обществено опетняване, което е безусловна гражданска смърт. Те трябва да са гаранция за чест, да предпазват от опозоряване и загуба на доверие у търговското съсловие.

В писмата, отнасящи се до финансови средства, има подробни обяснения как се съставят и какви са задължителните елементи. В другите видове се внушава по-голяма свобода на съставяне, като навсякъде се напомня, че този тип кореспонденция изисква отсъствие на ласкателства и лични моменти (като се изключат онези за „*поискване за известие*“). Начинът, по който се съставят писмата, особено синтаксисът и речникът им, възпитават българския търговец в джентълменски дух: препоръчва се тонът им да не е агресивен (партньорите се назовават приятели), да се изразява благоприличие и пристойност, да се демонстрира съсловен аристократизъм в обноските. Тези поведенчески норми са втъкани в езика им и създават стил – стил на писане, стил на комуникация, стил на съсловно поведение.

Сравняването на препоръките за търговска кореспонденция на Мелас/Гранитски с реални писма от епохата (което е предстояща задача) би показало доколко текстът, който ѝ е посветен, е успял да направи това.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката на РБ.

² Същият даскал Андончу или Антон хаджи Кринчев, който през 1812 г. открива в Котел елино-българско училище, в което учи бъдещият доктор Петър Берон.

³ Константинос Мелас (1814–1905 г.) е гръцки юрист – съдия и адвокат, владеещ освен турски и няколко романски езика. Основава семейно търговско дружество; премества се да живее в Марсилия. Съчиняването на „Εμτορικων εϋχεριδιον περι εμτοριας...“ е акт на патриотично дело, в което модерните френски икономически практики са съчетани с гръцките и османските закони и общоприетите обичаи. Многобройните си активи завещава на гръцката държава (Вълканов/Valkanov 2010: 11–12).

⁴ Повечето от дву- или триезичните речници с гръцки език от Възраждането са ръкописни (вж. Кювлиева/Kjuvlieva 1997: 15–82; 333–334), което води до заключението, че ползването на гръцкия език и намирането на безгрешен изказ, създаването на професионални текстове в такава дейност като търговската е изисквало специални усилия.

⁵ За целта на изследването се ползва фототипното издание на превода на ръководството, направено през 2010 г. от екип на Икономическия университет във Варна: Търговско ръководство за търгуване, промишленост, мореплаване и за търговски дела. Варна, УИ Наука и икономика, 2010, 752 с. + 36 с. списъци със спомоществатели. Изданието е снабдено с три предговора от В. Вълканов (научен редактор), доц. д-р Надя Костова и доц. д-р Анастасия Кондукторова, както и с пояснения на непознатите думи и изрази от съставителите Тая Атанасова и д-р Владимир Досев – всички с допълнителен обем от 86 с.

⁶ Вж. <https://www.geni.com/people/%D0%A5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE-%D0%A5%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%BC%D0%B4%D0%B6%D0%B8%D0%B5%D0%B2/600000001724172001> (последно ползван на 20.03.2020). Калист Луков е преводачът от гръцки език на османския Хатишериф, редактиран езиково от учителя му Неофит Рилски и отпечатан през 1841 г.

⁷ Любопитство буди въпросът защо Христо Хамамджиев не възлага превода на опитния си в преводите брат Калистрат, а на Анастас Гранитски.

⁸ Там са учили много видни котленци, вкл. и Сава Доброплодни, по чийто съвет навярно А. Гранитски продължава образованието си.

⁹ „Буквар за малките деца“ (1849) заедно с Антон Никопит.

¹⁰ Обявление за него излиза през 1843 г. Повече за М. Попович и ръководството му вж. у Русев/Rusev (2006: 34–35).

¹¹ За сравнение може да се посочи, че броят на спомоществателите на „Диплография...“ от братя Караминкови е 540 (Николова/Nikolova 2019a: 283).

¹² Това е впрочем едно от съвременните изисквания за оформяне на текста в абзаци (вж. Добрева, Савова/ Dobрева, Savova 2009: 5).

¹³ Вероятно е *изкабोलение* – същ. от *изкабосам/изкабосвам*, глагол, употребен от П. Славейков, в значение ‘измамвам (се), излъгвам (се)’ БЕР.

ИЗТОЧНИЦИ

БЕР 1971–2017: Български етимологичен речник. Т.1–8. София, АИ „Проф. М. Дринов“ <<https://ibl.bas.bg/ber/>>.

Енциклопедия БВИ 1988: Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия. Съставители: Н. Генчев, Кр. Даскалова. София, изд. „Д-р Петър Берон“.

Енциклопедия на БВЛ 1996: Енциклопедия на българската възрожденска литература. Отг. ред. И. Радев. Велико Търново, Абагар.

РБЕ 2001–2015: Речник на българския език. Т. 1–15. София, АИ „Проф. Марин Дринов“ (електронна версия: <http://ibl.bas.bg/rbe/>).

SOURCES

- BER 1971–2017: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т.1–8. Sofia, AI “Prof. Marin Drinov” <<https://ibl.bas.bg/ber/>>.
- Entsiklopediya BVI 1988: *Balgarskata vazrozhdenska inteligentsiya*. Entsiklopediya. Sastaviteli: *N. Genchev, Kr. Daskalova*. Sofia, izd. „D-r Petar Beron“.
- Entsiklopediya на BVL 1996: *Entsiklopediya на balgarskata vazrozhdenska literatura*. Otg. red. *I. Radev*. Veliko Tarnovo, Abagar.
- RBE: *Rechnik на balgarskiya ezik*. Т. 1–15, 2001–2015. Sofia, AI “Prof. Marin Drinov” (elektronna versiya: <http://ibl.bas.bg/rbe/>).

ЛИТЕРАТУРА

- Вълканов 2010: *Вълканов, В.* Първата търговска енциклопедия на български език. – В: *Търговско ръководство за търгуване, промишленост, мореплаване и за търговски дела*. Фототипно издание. Варна, Наука и икономика, с. 7–46.
- Добрева, Савова 2009: *Добрева, Е., И. Савова*. Текст & Дискурс. Терминологичен справочник. Велико Търново, Фабер.
- Костова 2010: *Костова, Н.* Търговското ръководство и счетоводното знание. – В: *Търговско ръководство за търгуване, промишленост, мореплаване и за търговски дела*. Фототипно издание. Варна, Наука и икономика, с. 47–59.
- Николова 2003: *Николова, Н.* Българската анатомична терминология през Възраждането. Шумен, Антос.
- Николова 2019а: *Николова, Н.* „Диплография или какъ ся дръжятъ търговски книги“ (1850) от братя Караминкови – предварителни бележки. – В: *Рада и приятели. Сборник в чест на проф. д-р Радка Влахова*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, с. 275–284.
- Николова 2019б: *Николова, Н.* „Книга за писма“ от Стоян и Христо Караминкови – образец за търговска кореспонденция от 1850 г. – *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 14–15 май 2019 г.). Ваня Мичева, Диана Благоева, Сия Колковска, Татяна Александрова, Христина Дейкова (отг. ред.). София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 148–152. https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2019/05/Sbornik-s-Dokladi_kor.-I-restr.pdf (последно отворен на 27.03.2020).
- Русев 2006: *Русев, И.* Счетоводната и търговско-правната литература на Българското възраждане. – *Счетоводна политика*, № 1–2, с. 14–36.
- Русев 2017: *Русев, И.* Гръцките влияния в процеса на формирането на модерната търговска култура на Българското възраждане XVIII–XIX век. – *Доклад от конференцията „Търговци и предприемачи на Балканите през деветнайсети и двајсети век: от икономическа дейност към културно общуване“*. София, 1 април 2017 г., Посолство на Република Гърция. <http://evroworld.eu/ikonomicheska-dejnost-i-kulturno-obshtuvane-na-balkanite/> (последно отворен на 18.03.2020).

REFERENCES

- Dobreva, Savova 2009: *Dobreva, E., I. Savova. Tekst & Diskurs. Terminologichen spravochnik. Veliko Tarnovo, Faber.*
- Kostova 2010: *Kostova, N. Targovskoto rakovodstvo i schetovodnoto znanie. – In: Targovsko rakovodstvo za targuvane, promishlenost, moreplavane i za targovski dela. Fototipno izdanie. Varna, Nauka i ikonomika, s. 47–59.*
- Nikolova 2003: *Nikolova, N. Balgarskata anatomichna terminologiya prez Vazrazhdaneto. Shumen, Antos.*
- Nikolova 2019a: *Nikolova, N. „Diplografiya ili kaka sya dryzhyaty targovski knigi“ (1850) ot bratya Karaminkovi – predvaritelni belezhki. – In: Rada i priyateli. Sbornik v chest na prof. d-r Radka Vlahova. Sofia UI “Sv. Kliment Ohridski”, s. 275–284.*
- Nikolova 2019b: *Nikolova, N. “Kniga za pisma” ot Stoyan i Hristo Karaminkovi – obrazets za targovska korespondentsiya ot 1850 g. – Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ (Sofia, 14–15 may 2019 g.). Vanya Micheva, Diana Blagoeva, Sia Kolkovska, Tatyana Aleksandrova, Hristina Deykova (otg. red.). Sofia, Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, s. 148–152. [https://ibl.bas. bg/wp-content/uploads/2019/05/Sbornik-s-Dokladi_kor.-I-restr.pdf](https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2019/05/Sbornik-s-Dokladi_kor.-I-restr.pdf) (posledno otvoren na 27.03.2020).*
- Rusev 2006: *Rusev, I. Schetovodnata i targovsko-pravnata literatura na Balgarskoto vazrazhdane. – Schetovodna politika, № 1–2, s. 14–36.*
- Rusev 2017: *Rusev, I. Gratskite vliyania v protsesa na formiraneto na modernata targovska kultura na Balgarskoto vazrazhdane XVIII–XIX vek. – Doklad ot konferentsiyata „Targovtsi i predpriemachi na Balkanite prez devetnayseti i dvayseti vek: ot ikonomicheska deynost kam kulturno obshtuvane“. Sofia, 1 april 2017 g., Posolstvo na Republika Gartsia. [http://evropaworld. eu/ ikonomi cheska-dejnost-i-kulturno-obshtuvane-na-balkanite/](http://evropaworld.eu/ikonomicheska-dejnost-i-kulturno-obshtuvane-na-balkanite/)(posledno otvoren na 18.03. 2020).*
- Valkanov 2010: *Valkanov, V. Parvata targovska entsiklopediya na balgarski ezik. – In: Targovsko rakovodstvo za targuvane, promishlenost, moreplavane i za targovski dela. Fototipno izdanie. Varna, Nauka i ikonomika, s. 7–46.*

✉ Проф. д-р Надка Николова
Шуменски университет „Еп. Константин Преславски“
Ул. Университетска № 115, Шумен 9700, България

✉ Prof. Nadka Nikolova, PhD
University of Shumen “Ep. Konstantin Preslavski”
115 Universitetska №, Shumen 9700, Bulgaria